

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 15, Eylül/September 2025, ss. 961-974.

Geliş Tarihi–Received Date: 12.06.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 24.08.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

I. MENDERES HÜKÜMETİNİN PROGRAMINA PARTİ İÇİNDEN TEPKİLER

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1718195>

 ALPASLAN ÖZTÜRKÇİ*

ÖZ

Türkiye Cumhuriyeti'nin 19. Hükümeti olarak, görev yapan I. Menderes Hükümeti, 22 Mayıs 1950-8 Mart 1951 tarihleri arasında, yaklaşık 10 ay görevde kalmıştır. Çoğulcu-demokratik ilkeler doğrultusunda yapılan seçimlerle iktidara gelen ilk siyasal parti olması ve yaklaşık 27 yıllık tek parti yönetiminden iktidarı devralması, I. Menderes Hükümetinin programını politik anlamda olduğu kadar akademik bağlamda da incelemeye değer kılmaktadır. Program karşısında muhalefet partilerinin sınırlı kabul edilebilecek eleştirilerinin yanında, asıl büyük muhalefet ideo-politik ve sosyo-ekonomik bakımdan oldukça heteredoks yapıya sahip demokrat parti içinden gelmiştir. Demokrat Parti milletvekilleri Meclis Grubu'nda ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde hükümet programını en ince ayrıntısına kadar eleştirmişlerdir. Bu çalışmayla Menderes Hükümeti'nin programı karşısında parti içi muhalefetin niteliği ve siyasal performansı gösterilmeye çalışılmaktadır. Çalışmada, nitel araştırmalarda sıklıkla kullanılan doküman analizi yönteminden faydalanıldı. Makalede ağırlıklı olarak konunun birincil kaynakları olan Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabıtları (DPMGMZ) ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD)'nin yanında dönemin basını da kullanıldı. Konuyla doğrudan ilgili modern literatüre, oldukça yetersiz olduğu için sınırlı düzeyde başvuruldu. Kaynaklar incelenerek belli konu başlıklarında milletvekillerinin eleştirileri tasnif edildi, daha sonra bulgular tespit edildi. Son olarak elde edilen bulgular analiz edilerek yorumlandı ve çıkarımlara ulaşıldı.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, Parti İçi Muhalefet, Hükümet Programı, Menderes, Eleştiri.

I. INTERNAL PARTY REACTIONS TO THE PROGRAMME OF THE

MENDERES GOVERNMENT

ABSTRACT

The 1st Menderes Government was the 19th government of the Republic of Turkey and served for approximately ten months, from 22 May 1950 to 8 March 1951. As the first political party to come to power through elections held according to pluralist-democratic principles and following nearly 27 years of single-party rule, the programme of the 1st Menderes Government merits examination from both political and academic perspectives. In addition to limited criticism from opposition parties, the main opposition came from within the Democratic Party itself, which had a highly heterodox ideological and socio-economic structure. Members of the Democratic Party's parliamentary group and the Grand National Assembly of Turkey heavily criticised the government's programme. This study aims to demonstrate the nature and political performance of the intra-party opposition to the Menderes Government's programme. The study employed document analysis, a method frequently used in qualitative research. It primarily used primary sources on the subject: the Democratic Party Assembly Group Negotiation Minutes (DPMGMZ) and the Turkish Grand National Assembly Minutes Journal (TBMMTD), along with periodicals. Modern literature directly related to the subject was used to a limited extent, as it was insufficient. The sources were examined, MPs' criticisms were classified under specific headings, and the findings were identified. Finally, the findings were analysed and interpreted, and conclusions were drawn.

Keywords: Democratic Party, Intra-Party Opposition, Government Programme, Menderes, Criticism.

* Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Van/TÜRKİYE, E-Posta: alpaslan6507@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2877-8415.

GİRİŞ

Parti içi muhalefet, parti içinde iktidarı ele geçirmek, paylaşmak veya karar alma süreçlerini etkilemek amacıyla bir araya gelmiş; parti içindeki klik, kanat oluşumları ya da bireysel çıkışların tamamı olarak tanımlanabilir. Klikler genellikle kişisel çıkar amaçlı oluşumlar şeklinde ortaya çıkarken, kanatlar düşünsel bir altyapısı da olan ideolojik yönelime sahip, parti içi muhalif oluşumları tanımlamak için kullanılır. Siyasal partilerde parti içi demokrasinin niteliği parti içi muhalefete tanınan politik-hukuki çerçevenin sınırlarıyla yakından ilişkilidir. Partinin ideolojisi, örgütlenme modeli; dolayısıyla da program ve tüzüğü, bu noktada belirleyici unsurlardır. Demokrat Parti, uzun yıllar iktidarda bulunan tek parti iktidarına karşı tepkili bütün kesimleri bünyesinde toplamaya yönelik bir program ve tüzüğe sahipti. Dolayısıyla, parti içi muhalefete geniş olanaklar tanıyan bir yapıda örgütlenmişti ve ideolojik olarak çok sesliliğe açıldı.

Demokrat Parti, ideolojik bağlamda liberalizm ve muhafazakârlık paradoksunda oldukça oynak bir görünüm verse de “demokrasi”, partinin temel ideolojisi olarak kavramsallaştırılmıştır. Parti programının 4. maddesinde demokrasi, “...bütün devlet faaliyetlerinde, milli iradeyi ve halkın menfaatini hâkim kılmak, yurttaşın ferdi ve içtimai bütün hak ve hürriyetlerine sahip olmasını gerçekleştirmek...” olarak tanımlanmaktaydı. 1. ve 3. Maddelerinde ise Demokrat Parti’nin Türkiye’de demokrasinin yerleşmesine hizmet amacıyla kurulduğu ve demokrasinin, insanlık haysiyetine ve milli menfaatlere en uygun “*prensip*” olarak tanındığı vurgulanmaktaydı.¹ Celal Bayar başta olmak üzere, Demokrat Parti kurucuları; demokrasiyle siyasal kariyerleri arasındaki *modus vivendi*yi görececek siyasal tecrübeye ve rasyoneliteye sahiptiler. Bu sebeple de parti içi demokrasiye, muhalefet yıllarında ve iktidarlarının hemen başında geniş olanaklar tanındılar. Bütün bunlar da parti içinde çok seslilik ve muhalefet demektir. İşte, demokrasi kavramının yarattığı bu atmosferde Demokrat Parti içinde siyasal çatışmalar ve iktidar mücadeleleri eksik olmadı. Demokrat Parti Milletvekilleri, bunun ilk örneğini I. Menderes Hükümeti’nin programı üzerine Meclis Grubu’nda ve TBMM’de yapılan görüşmelerde ortaya koydukları yoğun eleştirilerle gösterdiler.

Programın, parti içi muhalefete sağladığı ideo-politik meşruiyetin yanında parti tüzüğü de örgütlenme modeliyle aynı alanı genişletmekteydi. Demokrat Parti Tüzüğü’nün 20. Maddesinin d fıkrası “*Her intihap dairesinde, ilçeler ocak ve bucak idare heyetleri ile istişare yaptıktan sonra ocak ve bucak başkanlarının da iştirakile, İl ve İlçe idare kurullarının toplanarak o il milletvekilliği adaylarının beşte dördünü, kesirler iller lehine hazfedilerek gizli oyla seçtikten ve bu seçim neticesini gösteren mazbatalar kendisine gelince buradaki isimlere kendi seçeceği beşte bir miktarındaki adayları da ilave ettikten sonra hepsini parti namına milletvekilliğine aday göstermek...*”² görevi Genel İdare Kuruluna bırakılıyordu. Parti tüzüğündeki bu hüküm, Demokrat Parti milletvekillerinin %80’inin, yerel teşkilatlarca; ocak ve bucaklardan başlayarak demokratik usullerle seçilmesinin hukuki bir zorunluluk olduğu anlamına geliyordu. Parti milletvekillerinin, merkez teşkilatından bağımsız olarak ya da en azından sınırlı etkisiyle seçilmesi; milletvekillerine meclis grubunda ve TBMM’de geniş bir politik alan açtı. Milletvekilleri de I. Menderes Hükümet programından başlayarak parti yönetimine karşı yoğun bir muhalefet sergiledi. Çalışmada öncelikle I. Menderes Hükümet Programının içeriği irdelendi. Daha sonra, hem Demokrat Parti Meclis Grubu’nda hem de TBMM’de demokrat parti milletvekillerinin programa yönelik eleştirileri ana başlıklarıyla tartışıldı ve parti içi muhalefetin siyasal performansı gösterilmeye çalışıldı. Son olarak da parti içi muhalefetin tepkileri üzerinden çıkarımlara gidildi.

1. Menderes Hükümeti’nin Programı

Cumhurbaşkanı Celal Bayar, TBMM Başkanlığı’na gönderdiği; “*Türkiye Büyük Millet Meclisinin yeniden seçilmesiyle Şemsettin Günaltay Hükümetinin vazifesi hitam bulduğundan, yeni Bakanlar Kurulunun teşkiline İstanbul Milletvekili Adnan Menderes’in memur edilmiş olduğunu saygılarımla arz ederim.*” şeklindeki tezkereyle Adnan Menderes’i Türkiye Cumhuriyeti’nin 19. Hükümetini kurmakla görevlendirdi. Menderes, hükümeti kurarak Bayar’a sundu. Yine Cumhurbaşkanı tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına gönderilen tezkereyle; “*Anayasanın 44’ncü maddesi gereğince hazırlanan Bakanlar Kurulu listesinin onanmış ve ilişik olarak sunulmuş olduğu*” ifade edildi. Listeye göre Menderes Hükümeti’nde şu isimler yer almaktaydı:

Adalet Bakanı Halil Özyörük (İzmir Milletvekili),

Millî Savunma Bakanı Refik Şevket İnce (Manisa Milletvekili),

Dışişleri Bakanı Dr. Prof. Fuad Köprülü (İstanbul Milletvekili),

İçişleri Bakanı Rükneddin Nasuhioğlu (Edirne Milletvekili),

Millî Eğitim Bakanı Avni Başman (İzmir Milletvekili),

¹ Demokrat Parti Tüzük ve Programı, Doğu Matbaası, Ankara 1949, s.47.

² Demokrat Parti Tüzük ve Programı, Doğu Matbaası, Ankara 1949, s. 14-15.

Bayındırlık Bakanı Korgl. Fahri Belen (Bolu Milletvekili),
 Maliye Bakanı Halil Ayan (Bursa Milletvekili),
 Ekonomi ve Ticaret Bakanı (Zühtü Velibeşe (İzmir Milletvekili),
 Gümrük ve Tekel Bakanı Nuri Özsan (Muğla Milletvekili),
 Sağlık ve Sosyal Yardım Bakam (Dr. Prof. Nihat R. Belger (İstanbul Milletvekili),
 Çalışma Bakanı Hasan Polatkan (Eskişehir Milletvekili),
 Ulaştırma Bakanı Tefrik İleri (Samsun Milletvekili),
 İşletmeler Bakanı Prof. Muhlis Ete (Ankara Milletvekili).³
 Tarım Bakanı Nihat İyriböz (Çanakkale Milletvekili),

Bakanlar Kurulu, Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar başkanlığında toplandı ve hükümet programını gözden geçirdi. Menderes, 28-29 Mayıs 1950 tarihinde TBMM’de ve Demokrat Parti Meclis Grubu’nda hükümet programını okudu.⁴ Program, devrim olarak kabul edilen bir seçim sonucunda; ezici bir milletvekili çoğunluğuyla ve büyük siyasal iddialarla iktidara gelen bir partinin programı için oldukça kısa sayılabilecek nitelikteydi. Hükümet programının önemli bir bölümü (bazı Demokrat Parti Milletvekillerine göre yarısı), tek parti dönemi eleştirisine ayrılmıştı.⁵ Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi karşıtı geniş bir siyasal cephenin koalisyonu sonucunda iktidara gelmişti. Yer yer parti patronajının en kaba şekliyle uygulandığı tek parti dönemi, yeni başbakan için; muhalefet döneminde sıklıkla kullandığı gibi, hükümet programını sunarken de kullanışlı bir politik argüman oldu. Demokrat Parti milletvekillerinin önemli bir kısmı, dört yıllık muhalefet döneminde CHP teşkilatlarının ve bürokrasinin; adam dövmeden korkutmaya kadar çeşitli baskılarına maruz kalmış ya da bunlara şahit olmuş kişilerdi. Demokrat Parti teşkilatlarının da, tek parti döneminde uğradıkları haksızlıklara karşı; şimdi iktidara gelen partilerinden rövanşist beklentileri söz konusuydu.

Menderes, hükümet programını sunuş konuşmasına; 14 Mayıs 1950 seçimleriyle oluşan TBMM’yi Türk tarihinde ilk kez “*millî iradenin tam ve serbest tecellisi neticesinde millet mukadderatına hâkim*” olan meclis şeklinde tanımlayarak başladı.⁶ CHP’yi “partiler üstü” olarak addettiği dış politika dışında, hemen hemen her konuda sert şekilde eleştirdi. Programda, tek parti iktidarında vatandaşın sadece siyasi-idari anlamda değil; iktisadi açıdan da nüfuz altına alındığı ve bütçede büyük açıklar bulunduğu vurgusu yer almaktaydı. Bu politikaların süreç içinde “*müdahaleci, kapitalist, bürokratik ve inhisarcı bir devlet tipi*” yarattığına işaret edilmekteydi. Başbakanın, Tek Parti döneminde “*birçok hataların irtikâbına, israflara ve ifratlara*” gidilmesinin sebebi, denetimden yoksunluk olarak saptaması; yeni hükümetin muhalefete tanıyacağı imkânlar ve yargının bağımsızlığı açısından umut vaat ediciydi.⁷ Menderes, bu kısır döngüden kurtulmanın yolunu ise geniş siyasal ve ekonomik liberalizmde görmekteydi. Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi’nden daha çok liberal bir çizgide politikalar geliştirecektir.⁸ Programdan alıntılanan aşağıdaki pasaj bu olguya işaret etmektedir.

“...Anayasada vatandaş hak ve hürriyetlerine ve millet iradesine dayanan istikrarlı bir Devlet nizamını teminat altında bulunduracak esaslı tadiller hazırlayıp huzurunuzda arz etmek kararındayız... meselâ Matbuat ve Ceza Kanunları, Memurin Muhakemat Kanunu gibi belli başlı antidemokratik hükümleri ihtiva eden kanunları ve mevzuatımız içinde yer yer tesadüf olunan buna mümasil hükümleri demokrasi ruhuna uygun tadillerle huzurunuzda getireceğiz... iktisadi ve malî görüşlerimizin esası bir taraftan Devlet müdahalelerini asgariye indirmek... hususi teşebbüs sahasını mümkün olduğu kadar genişletmek diye ifade olunabilir... iktisadi sahanın asıl olarak ferde veya şirket halinde hususi teşebbüse ait olması lazımdır.”⁹

Programda, temel haklar noktasında Anayasa’da değişiklik yapmak dâhil, geniş vaatlerin ifade edilmesi; Demokrat Parti’nin muhalefet yıllarındaki politik söylemi ve programıyla uyumlu görünmektedir. Şimdi vatandaşın hak ve hürriyetlerini koruyacak ve onları garanti altına alacak yasal çerçeve öngörülmektedir. Basın Kanunu, Ceza Kanunu ve Devlet Memurları Kanunları gibi; anti-demokratik hükümlerin bulunduğu devletin işleyişine ve kişi hak ve özgürlüklerine yönelik temel kanunlarda değişiklik düşünceleri, yeni iktidarın demokratik bir düzen kuracağına yönelik umut verici yaklaşımlardır. Ayrıca, hangi kanunlarda değişiklik yapılacağını sarıh bir şekilde ifade edilmesi; hükümetin tek parti anlayışından kesin bir kopuşu öngören bir paradigmaya ve belli bir yol haritasına sahip olduğuna işaret eder.

³ Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD), Dönem 9, C. 1, 22.05.1950, s.9.

⁴ “Bakanlar Kurulu”, *Akşam*, 28 Mayıs 1950, s.1; “Hükümet Programını Bugün B.M. Meclisine Takdim Ediyor”, *Yeni İstanbul*, 29 Mayıs 1950, s.1.

⁵ Emrullah Nutku, *Demokrat Parti Neden Çöktü ve Politika’da Yitirdiğim Yıllar 1946-1948*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1979, s.163.

⁶ TBMMTD, Dönem 9, C. 1, 29.05.1950, s.24; Ş. Süreyya Aydemir, *Menderesin Dramı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2014, s.187.

⁷ TBMMTD, Dönem 9, C. 1, 29.05.1950, s. 25-27; “Menderes Kabinenin Programını Dün Okudu”, *Milliyet*, 30 Mayıs 1950, s.1.

⁸ Erden Kişi, 1963 Yerel Seçimleri, ed. Fatih Güler, *Türkiye’de Yerel Seçimler*, Nobel Yayınları, Ankara 2023, s.250.

⁹ TBMMTD, Dönem 9, C. 1, 29.05.1950, s. 27-30.

I. MENDERES HÜKÜMETİNİN PROGRAMINA PARTİ İÇİNDEN TEPKİLER

Ekonomik liberalizm ise, Demokrat Partiyi destekleyen sermaye sınıfının çıkarlarıyla uyumlu bir yaklaşımı içermektedir ve belli bir tarihsel arka plana dayanmaktaydı. Şöyle ki; II. Dünya Savaşı sonuna kadar, büyük toprak sahipleri, eşraf ve ticaret burjuvazisi; bürokrasiye bağımlı sınıflar olarak varlıklarını sürdürdü. Bürokrasinin hiyerarşik üstünlüğünü kabul eden bu sınıflar, çıkarlarını korumaya çalıştı. Bürokrasi de bu sınıfları, köylüye ulaşmanın korporatist araçları olarak gördü.¹⁰ Ancak II. Dünya Savaşı, Türkiye’de orta-üst sınıfların güç-iktidar ilişkilerindeki denklemini değiştirdi. Savaş koşullarından, karaborsacılıkla palazlanarak çıkan ticaret burjuvazisi; Batı kapitalizminin kendisine sunduğu fırsatların farkındaydı ve gayrimüslim burjuvazinin tasfiyesi de ticaret burjuvazisini güçlendiren başka bir unsurdu. Bunun yanında, savaş koşullarında ciddi ekonomik kayıp yaşayan eşraf ve büyük toprak sahipleri de burjuvaziyle iş birliğine hazırды. İşte Demokrat Parti yönetimi bu sınıfsal çelişkiyi siyasal olarak başarıyla deşifre etti ve bürokrasi karşıtı ittifakın desteğiyle iktidara geldi. Dolayısıyla, bürokrasiyi zayıflatmaya, devleti sınırlama ve özel teşebbüsün önünü sonuna kadar açmaya yönelik politikalar uygulayacağına programında yer verdi. Sonuç olarak; Demokrat Parti’yi iktidara taşıyan Genel Başkan ve program okunduğu sırada artık Cumhurbaşkanı olan Bayar’ın deyimiyile, program ferdi hem siyasal hem de iktisadi manada desteklemekteydi.¹¹

Eğitim ve aşırı sol ile mücadele başlıkları ise programda muhafazakâr bir yaklaşımın öne çıktığı konulardı. Milli Eğitim konusunda, muhafazakârlığın temel diskurları olarak da okunabilecek şekilde; Talim ve Terbiye sisteminin “milli, ahlaki, sarsılmaz esaslara” ve “manevi kıymetlere” göre ve bütünsel bir anlayışla düzenleneceği yer almaktaydı. Bunun yanında, “...gençliğini millî karakterine ve ananelerine göre mânevi ve insani kıymetlerle teçhiz edemeyen bir memlekette ilmin ve teknik bilginin yayılmış olması, hür ve müstakil bir millet olarak yaşamanın teminatı sayılamayacağı” görüşlerine yer verilmekteydi.¹² Tanıl Bora Türkiye’de muhafazakârlığın anti-modernist olmadığını; ancak modernliği gelenekle terbiye etmeyi hedeflediğini ifade eder.¹³ Hükümet Programında Milli Eğitim konusunda benimsenen paradigma, Bora’nın yaklaşımına paralellik taşımaktadır. Zira programda, tek parti döneminin eğitim politikalarına eleştiriyi de ima eden bir bakışla, eğitimin millî manevi değerlere göre yeniden düzenleneceği (bu, terbiye edileceği şeklinde de okunabilir) vurgusu yer almaktaydı.

Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra, yeni rejim açısından tehdit algılamasında aşırı sol ve “irtica” öne çıkan ideolojilerdi. Menderes’in hükümet programında ise bu tehditler teke düşmekte; irtica “*tahrik*” boyutuna varmadan artık en azından yakın tehdit olarak görülmemektedir. Programa göre aşırı sol; “milletle mal olmuş inkılaplar” için tehditti. Fikir ve vicdan hürriyeti kapsamında değerlendirilemezdi ve kendisini irtica ve ırkçılık kisvesi altında gizlemekteydi. Bunlara karşı her türlü tedbirin alınmasından asla geri durulmayacaktı.¹⁴ Sola karşı bu yaklaşım, Tek Parti dönemindeki uygulamaların devamı niteliğindediydi ve bu cereyanlara düşünsel düzeyde de asla müsaade edilmeyeceğinin ilanıydı. Dolayısıyla, sola karşı liberal-özgürlükçü bir yaklaşımdan ziyade; geleneksel-muhafazakâr politikaların devamı anlamına gelmekteydi.

Programda, Türkiye’nin demografisi ve ekonomisiyle 1950’li yıllardaki tarım toplumu olduğunun izlerini görmek mümkündür. Hükümet programında; nüfusun %80’inin ziraatla uğraştığı, millî ekonominin ve ticaretin ana kaynağının tarım olduğu, bu sebeple de millî gelirin ve refahın yükselmesinin, bu ana kaynağı güçlendirmekle mümkün olacağı yer almaktaydı. Bunun içinde kredi olanakları, zirai alet ve vasıtaların temini, haşereyle mücadele, iyi tohum ve ileri ziraat teknikleri gibi bütün olanakların köylüye sunulacağı vurgulanmaktaydı. Programa göre, Demokrat Parti’nin Halk Partisi’yle siyaset anlayışlarındaki önemli farklardan birinin, ziraata söz konusu bakıştan kaynaklanmaktaydı.¹⁵

Programda, dış politika; “*her hangi bir partinin değil bütün milletin müşterek kanaatinin bir ifadesi*” olarak görülmekte ve Birleşmiş Milletler idealine, geleneksel İngiliz-Fransız ittifakına ve Amerika Birleşik Devletleri’nin dostluğuna sadık kalınacağı ifade edilmekteydi.¹⁶ Programda sadece bu üç ülkenin, ABD 3, İngiltere ve Fransa 2 şer defa olarak geçmesi ve Marshall Planı’na ve Truman Doktrini’ne bağlılığın Türkiye’nin sulhçu siyasetinin bir göstergesi olarak sunulması, sonradan Menderes hükümetlerinin güvenliğini NATO güvenlik mimarisi içinde arayan aşırı Batıcı dış politikasının habercisi gibidir. Programda bu ana başlıklar dışında; yargı birliği, vergi düzenlemeleri, Tekel konusu, ulaştırma ve bayındırlık konuları da değinilen diğer konulardı.

2. Menderes Hükümetine Meclis Grubunda Muhalefet

Hükümet programı, TBMM’ye gelmeden Demokrat Parti Meclis Grubu’nda tartışılmıştır. Parti Grubu, her zaman parti içi muhalefete kaynaklık etmiş ve muhalefetteyken parti içi iktidarı elinde bulunduran kuruculara, iktidar yıllarında ise Menderes Hükümetleri’ne karşı amansız bir mücadele vermiştir. I. Menderes Hükümeti’nin

¹⁰ Metin Heper, *Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, Doğan Kitap, İstanbul 2011, s.176.

¹¹ Celal Bayar, *Başvekilim Menderes*, der. İsmet Bozdağ. Tercüman Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları, İstanbul 1986, s. 108.

¹² TBMMTD, Dönem 9, C. 1, 29.05.1950, s.29.

¹³ Tanıl Bora, *Cereyanlar (Türkiye’de Siyasal İdeolojiler)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s.341.

¹⁴ TBMMTD, Dönem 9, C. 1, 29.05.1950, s.31.

¹⁵ TBMMTD, Dönem 9, C. 1, 29.05.1950, s.26.

¹⁶ TBMMTD, Dönem 9, C. 1, 29.05.1950, s.31.

programı da, grupta en ince ayrıntısına kadar görüşülmüş ve milletvekillerince eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilmiştir.

Demokrat Parti Meclis Grubu'nda, 28-29 Mayıs'ta yapılan programa yönelik görüşmeler demokratik ve renkli bir iklimde geçti. Program, grupta Başbakan Menderes tarafından yaklaşık 50 dakikada okunmuştur.¹⁷ Daha sonra çok sayıda milletvekili; ideolojik tartışmalardan turizm meselesine, ekonomiden devri sabık başlığına kadar birçok konuda düşüncelerini ifade etmiştir. Görüşmeler, Eskişehir Milletvekili Abidin Patoğlu başkanlığında ve gizli oturum şeklinde yapıldı. Görüşmelerde milletvekillerinin uzun konuşmaları ve söz alan milletvekilinin fazlalığı sebebiyle, birkaç kez konuşma sürelerinin kısaltılması ve müzakerelerin nihayetlendirilmesine yönelik takrirler verildi.

Program üzerine yapılan görüşmelerde, en ilginç tartışma konularından biri; ideolojik boyut taşıyan, ırkçılık, irtica ve solculuk üzerinedir. Ankara milletvekili ve milliyetçi fikirleriyle tanınan Sadri Maksudi Arsal, Türkiye'de irticanın, hariçten gelen ve programda "aşırı solcu" diye tarif edilen cereyan olduğunu belirtti. Bundan kastının, "bir fikir cereyanı olmaktan çıkmış, mistik, esrarengiz bir meslek mahiyetini" almış komünizm olduğunu ve Avustralya'dan İzlanda'ya kadar her ülkede buna karşı önlemler alındığını vurguladı. Arsal, programda belirtildiğinin aksine; irticanın hiçbir zaman ırkçılık kisvesine girmediğini, birkaç yıl önce görülen "ırkçılık meselesinin" Tek Parti döneminin en lekeli davası ve baştan aşağı uydurma olduğu görüşündeydi.¹⁸ Başka bir Ankara Milletvekili Osman Şevki Çiçekdağ ise Arsal'ın görüşlerine katılmadığını; Türkiye'de irtica tehdidinin olduğunu Tıcani Tarikatının bazı faaliyetlerinden örneklerle açıkladı ve programda bu tehdide yer verilmesini şükranla karşıladığını vurguladı.¹⁹ Çiçekdağ, irtica tehdidinde gönderme yapan sınırlı sayıdaki milletvekilinden biriydi. Öte yandan, Arsal ile benzer düşüncede olan birçok milletvekili de vardı. Bunlardan Zonguldak Milletvekili A. Rahman Boyacıgiller, ırkçılık kavramı suiistimal edilerek birçok arkadaşlarının haksızlıklara uğradığını; dolayısıyla, bu kavramın programdan çıkarılmasını irtica ve sol akımlarla mücadelenin kalmasını istemekteydi.²⁰

Adnan Menderes'in program üzerine yaptığı konuşmada, Arsal ile arasında ilginç bir tartışma yaşandı. Menderes, konuşmasında; ırkçılığı, aşırı milliyetçilik olarak dahi kabul etmediklerini, ırkçılığın ayırıcı cereyan olduğu ve ırkçılığı müdafaa etme mevkiinin Demokrat Parti milletvekillerinin, bulunmaması gereken bir konum olduğunu ifade etti. Solcu akımlara yönelik en sert programın kendileri tarafından hazırlandığını, Halk Partisi'nin bu akımla yeterince mücadele etmediğini, solculuğun nereden başlayıp nerede bittiğinin belli olmadığını buna yönelik sınırların kanuni olarak çizileceğini ve yine kanuni sınırlar içinde mücadele edileceğini vurguladı. Arsal aynı sınırların, ırkçılık içinde çizilmesini istedi. Bunun üzerine Menderes, ırkçılığı solculuk gibi mutlaka kökünden kazınıp atılması gereken bir cereyan olarak görmediklerini, ırkçılığın "bir fikri hissin delaleti" olabileceğini vurguladı. Menderes, solculuğun böyle olmadığını ve bu memleketin zararına çalışan güçlerin "ajanı" olduğu görüşündeydi.²¹

İrkçılık tartışmaları, Demokrat Parti içinde ideolojik kümelerden olan milliyetçi kanadın ilk defa görünür olmaya başladığı bir tabloyu işaret etmekteydi. Milliyetçi kanat, 7 Eylül 1944 tarihli "İrkçılık Turancılık" davası olarak bilinen davaya atıf yapmaktaydı. Türk Milliyetçilerinin; devletin anayasal düzenini yıkmak, hükümeti devirmek için gizli örgüt kurmak ve yıkıcı bir ideolojiyi yaymak suçlamaları yargılandı ve 29 Mart 1945'te 10 yıla kadar çeşitli cezalara çarptırıldıkları dava süreci bu çevrelerde büyük tepkiyle karşılanmıştı.²² Tek Parti döneminde "ırkçılık" ithamıyla haksız bir şekilde suçlandıklarına ve cezalandırıldıklarına inanmaktaydılar. Şimdi ise aynı kavramın, hükümet programında yer alması ve yıkıcı cereyanlar içinde sayılmasını kendi ideolojik pozisyonları için tehdit olarak görmekte, sınırlarının çizilmesini ya da programdan çıkarılmasını istemekteydiler. Ancak bu taleplerinde başarılı olamayarak, Menderes'in "ırkçılığın" aşırı sol kadar tehlikeli olmadığı vurgusuyla yetinmek zorunda kalmışlardır.

Meclis Grubu'ndaki tartışmaların önemli bir kısmı da din tartışmalarına ayrılmıştı. Tek Parti döneminde daha çok "irtica" kavramsallaştırmasıyla mahkûm edilen ve sınırlandırılan din-diyanet konuları; meclis grubunda, siyasal iklimin de verdiği rahatlıkla alabildiğince tartışılmıştır. Erzurum Milletvekili Bahadır Dülger, "Bir İslami cemaat teşkilatlanması yapılarak din ve devlet teşkilatlanmasının ayrılmasını" savunmaktaydı.²³ Balıkesir Milletvekili Ali Fahri İşeri ise, "Dini olmayan milletin fazileti olur mu?" sorusuyla tartışmalara oldukça radikal bir girişle katıldı ve "milletin dinine, rızıkına, hürriyetine göz diken Halk Partisinin" yıkıldığını, Allah'ın adını

¹⁷ "Menderes Kabinenin Programını Dün Okudu", *Milliyet*, 30 Mayıs 1950, s.1,5.

¹⁸ Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabıtları (DPMGMZ), C. 1, 1. Oturum, 28. 05. 1950, s.17-19.

¹⁹ DPMGMZ, C. 1, 3. Oturum, 29. 05. 1950, s.160.

²⁰ DPMGMZ, C. 1, 1. Oturum, 28. 05. 1950, s.10.

²¹ DPMGMZ, C. 1, 3. Oturum, 29. 05. 1950, s.209-211.

²² G. Göksu Özdoğan, *Turan'dan "Bozkurt'a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.89; Baskın Oran, İç ve Dış Politika İlişkisi Açısından İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XXIV, S. 3, Ankara 1969, s.227-275.

²³ DPMGMZ, C. 1, 2. Oturum, 28. 05. 1950, s.109.

I. MENDERES HÜKÜMETİNİN PROGRAMINA PARTİ İÇİNDEN TEPKİLER

anmakla kimsenin alnına irtica damgasının yapıştirilamayacağını ve dine müdahale edilmemesi gerektiğini vurguladı.²⁴ Seyhan Milletvekili Remzi Oğuz Arık din meselesi üzerinde durmakla beraber programın, din tedrisatı konusunda ayrıntıya girmemesini eleştirdi. İlahiyat Fakültelerinin bir politika meselesi olmaktan çıkarılmasını istedi.²⁵ Elazığ Milletvekili Şevki Yazman ise, din ve vicdan hürriyeti önündeki engellerin kaldırılarak fiili tehditlerin bitirilmesi gerektiğini ve vatandaşların Arapça ezan yasağının kaldırılmasına yönelik talepleri olduğunu vurguladı.²⁶

Din tartışmaları konusunda, yukarıda “ırkçılık” bahsinde yer verilen Menderes-Arsal tartışmasına benzer bir diyalog bu defa Menderes ile Ankara Milletvekili Ömer Bilen arasında yaşanmıştır. Din konusunda, Menderes tarafından parti grubuna yeterince izahat verilmediğini savunan Bilen, din eğitiminin hangi kademelerde nasıl verileceği, her kademeye koyulup koyulmayacağı, zorunlu olup olmayacağına yönelik uzun bir soru sordu. Menderes ise cevaben, bu konuların daha parti organları tarafından müzakere edilmediğini, Bilen’in müsterih olması gerektiği bu kurullarda kendisine de yer verileceğini, bu konuda Demokrat Parti Grubu’nun direktiflerini yerine getirmeye hazır olduklarını ifade etti.²⁷

Din tartışmaları, Demokrat Parti içinde muhafazakâr-İslamcı kanadı açık etmesi bakımından da dikkate değerdir. Demokrat Parti içinde en güçlü kanat olduğu anlaşılan muhafazakâr milletvekillerine karşı Menderes’in yaklaşımının daha yumuşak olduğu söylenebilir. Milliyetçi kanadın taleplerini politik bir söylemle geçiştiren Menderes; bu kanadın din konusundaki taleplerinin ise hükümetçe direktif olarak algılanacağını vurgulamaktaydı. Muhafazakâr eğilimli milletvekilleri, parti içinde en büyük kütleyi temsil etmekteydi. Partinin oy deposu niteliğindeki kırsal kesim de geleneksel hayat tasavvuruna sahipti. Dolayısıyla Menderes’in yaklaşımı, politik rasyonaliteyle uyumlu görünmektedir. Nitekim Menderes Hükümetleri, iktidarlara sürecince muhafazakâr kitleye yakın politikalar geliştirecektir.

Program üzerine muhalif milletvekillerinin siyasal akımlara yönelik tartışmalardan sonra en çok dile getirdiği konu devri sabık tartışmalarıdır. CHP iktidarında, halka baskıdan zor kullanmaya her türlü baskıyı ve şiddeti uygulayan devlet yöneticileri halen görev başındaydı. Buna karşın hükümet programında “devri sabık” yaratılmayacağı belirtilmekteydi. Dolayısıyla, Demokrat Parti Meclis Grubu’nda halka baskı ve işkence yapan yöneticilerin değiştirilmesi ve cezalandırılması yönünde hükümete çeşitli eleştiriler yapıldı. Diyarbakır Milletvekili Mustafa Ekinci, Türk Milletinin mukaddes haklarına el uzatan, milli iradeyi rencide eden, kanunu çiğneyerek milletin şeref ve haysiyetini payımal eden idarecilere karşı sert tedbirler alınmasını istemekteydi.²⁸ Bahadır Dülger ise, *“programda devri sabık yaratmayacağız deniyor. Devri Sabık kendi kendini yaratmıştır. Noksanlıkları ve verdiği ıstıraplarla bunu yaratmıştır”*. Sözleriyle programa karşı çıkmaktaydı.²⁹ İçel Milletvekili Hüseyin Fırat da devri sabık söylemlerine karşı çıkarak, Tek Parti uygulamalarını “komitacılık” olarak tanımlamaktaydı.³⁰ Menderes bu tartışmalar üzerine oldukça dengeli bir yaklaşımla; hukuk içinde kalınacağını geçmişe ait suçların ancak kanun gereğince takip edileceğini ifade etti.³¹

Meclis Grubu’nda tartışılan önemli başlıklardan biri de Anayasa ve yargı erkine yöneliktir. Programda, hükümetin anayasa değişikliği ve devletin işleyişine yönelik bazı temel kanunlarda dâhil olmak üzere bazı kanunlarda değişiklik öngörülmekteydi. Menderes, Memurin Muhakemat Kanununu lağvetmek kararında olduklarını ve anayasayı tadil etme yanında solda sağda ayrıntı olarak yer alsa dahi anti-demokratik bütün kanunları kaldıracaklarını dile getirdi.³² Menderes, kuvvetler birliği anlayışını karşı çıkarak, devleti ve hükümeti teşkil ederken Meclis’ten başka *“salahiyetli heyetlere”* yer verilmediği için tek meclisi ele geçiren tek şahısların her şeye hâkim olduğu görüşündeydi. Ayrıca, Menderes’in Anayasa’ya uyulması için güçlü esaslar getireceklerini belirtmesi ve bu kapsamda sarf ettiği *“hiçbir parti hiçbir şahıs hiçbir meclis, anayasanın hiçbir hükmünü tatbik edememek, etmemek cesaretini nefsinde bulmasın”* sözleri, Türkiye’de demokrasinin geleceğine yönelik umut verici söylemlerdir.³³ Ancak bu sözler, henüz muhalefet havasındaki sözlerdir. Demokrat Parti’nin iktidara ısınmasından ve yerleşmesinden sonra, rüzgârlar başka türlü esmeye başlayacaktır.

Menderes’in bu görüşleri, gruptan büyük oranda destek görmüştür. Bu yaklaşımdan farklı düşünen sınırlı sayıdaki milletvekilinden biri olan Muammer Alagant, kuvvetler birliğini savunan bir konuşma yapmıştı. Ancak Alagant’ın, 1876 Anayasası’nın (kendisi 1870 anayasası diyor) kuvvetler birliğine dayandığı Hâkimiyetin parçalanamaz ve tecezzi kabul etmez olduğu vurgusu Anayasa hukuku açısından hatalıdır.³⁴ Zira tam tersine, 1876

²⁴ DPMGMZ, C. 1, 2. Oturum, 28. 05. 1950, s.84.

²⁵ DPMGMZ, C. 1, 3. Oturum, 29. 05. 1950, 176-179.

²⁶ DPMGMZ, C. 1, 1. Oturum, 28. 05. 1950, s.30-31.

²⁷ DPMGMZ, C. 1, 3. Oturum, 29. 05. 1950, s.221-224.

²⁸ DPMGMZ, C. 1, 2. Oturum, 28. 05. 1950, s.107.

²⁹ DPMGMZ, C. 1, 2. Oturum, 28. 05. 1950, s.110.

³⁰ DPMGMZ, C. 1, 2. Oturum, 28. 05. 1950, s.149.

³¹“Başbakan Muhaliflerin tenkidine cevap verdi”, *Zafer*, 3 Haziran 1950, s.6.

³² DPMGMZ, C. 1, 3. Oturum, 29. 05. 1950, s.207.

³³ DPMGMZ, C. 1, 3. Oturum, 29. 05. 1950, s. 207-208.

³⁴ DPMGMZ, C. 1, 2. Oturum, 28. 05. 1950, s.73-77

Anayasası; yürütmenin yetkilerini kısıtlamayı esas alan, kuvvetler ayrılığı ilkesine dayanan hâkimiyeti parçalamayı esas alan bir yaklaşıma sahiptir.

Yargı birliğinin sağlanması konusunda milletvekilleri arasında bir konsensüs söz konusudur. Osman Şevki Çiçekdağ'ın; “kazai adalet, askeri adalet” ayrımının doğru olmadığını, maşerî vicdanı tatmin etmediğini, parti programın da yer alan bu hükmün, hükümet programında da yer alması gerektiği şeklindeki sözleri, grubun hassasiyetlerini yansıtan düzeydeydi.³⁵ Menderes ise, yargı birliğinin programda yer verildiği gibi gerçekleştirileceğini, programda bu konuya ayrıntılı yer verilmemesinin anayasal sorunlardan kaynaklandığını belirtti.³⁶

Grupta, köylünün sorunlarına yönelik tartışmalar da yaşanmıştır. Giresun Milletvekili Doğan Köymen kendi memleketinde şekerin kilosunun 250 kuruşa, tuzun kilosunun 20 kuruşa satıldığını; kışın bu miktarın 40 kuruşa kadar çıktığını ifade etti. Türkiye'nin 2,5 milyarlık borcunun vatandaş başına düşen oranın 140 lira olduğunu sözlerine ekledi. Yeraltı kaynaklarının da iktisadi teşebbüsler içine alınması da Köymen'in talepleri arasındaydı.³⁷ İzmir Milletvekili Osman Kapanı programda çiftçi ve köylü haklarına yer verilmesini olumlu bulduğunu dile getirdi. Ancak hükümetin asgari geçim standardını belirleyerek kendilerine bilgi verilmesi gerektiğini de sözlerine ekledi.³⁸ Eskişehir Milletvekili İ. Hakkı Çevik ise 1949 mahsul fiyatlarının muhafaza edilip edilmeyeceğine programda yer verilmesini istemekteydi.³⁹ Antalya Milletvekili Fatin Dalaman'da köylünün 2 ay çalışıp 10 ay yattığını ileri sürerek, programda köylüyü hareketlendirecek tedbirler alınmasını istedi.⁴⁰

Turizm konusu da, programda yer almamasına rağmen ilginç tartışma başlıklarından biridir. A. Rahman Boyacıgiller, Fatin Dalaman gibi milletvekillerinin ülke tanıtımı ve ekonomisi için büyük bir değere sahip “turizm” konusunun programda yer almamasına yönelik eleştiriler getirdi. Adnan Menderes bu eleştirilere oldukça şaşırtıcı bir cevap verdi. Menderes, turizm meselesinin belki akıllarına gelmediği ya da başka bir sebepten dolayı programda yer almadığını, ancak bu konuya yönelik politikalar geliştireceklerine yer verdi.⁴¹

Dış politika konusunda ise, milletvekillerinin çeşitli önerileri ve daha fazla bilgilendirilme yönünde talepleri olmuştur. Osman Kapanı, halk iradesiyle iktidara gelen Demokrat Parti hükümetinin daha fazla inisiyatif almasını ve Akdeniz Paketi kurulması konusunda hükümetin bilgilendirme yapmasını istedi.⁴²

Programın hacmine yönelik eleştiriler de parti grubunda dile getirilen bir konuydu. Milletvekilleri genel olarak programın daha geniş bir çerçeveye sahip olmasını istiyordu. Bu yöndeki eleştiriler karşısında Erzurum Milletvekili Emrullah Nutku Kabinenin politik bir müessese, programın da politik bir metin olduğunun altını çizerek akademik bir metin gibi ayrıntılı olmamasını doğal karşıladı. Menderes'te “programda şu yok bu yok” ayrıntılarıyla uğraşılsa hacmin 300-500 sayfayı bulabileceğini ifade etti.⁴³

Yukarıda yer verilen ana başlıklar dışında; göçmen meselesi, bazı yöresel sorunlar, Şark meselesi gibi birçok konu bazıları programda yer almadığı, bazıları da programda olmadığı veya sarıh düzeyde yer almadığı için Meclis Grubu oturumlarında tartışılmıştır. Grup toplantısı, TBMM'de program üzerine görüşmelerde konuşacak milletvekillerini belirleme konusunda Genel İdare Kurulu'na yetki verilmesine ilişkin önerge reddedilmiş; milletvekillerinin “olmaz” sesleriyle grup toplantısı bitmiştir. I. Menderes Hükümeti'nin programı, grupta yapılan gizli oylamaya katılan 245 milletvekilinin oyuyla kabul edilmiştir.⁴⁴

3. Menderes Hükümetine Türkiye Büyük Millet Meclisinde Parti İçi Muhalefet

Hükümet programının okunmasından sonra, Ana Muhalefet Partisi Grup Başkan Vekili Faik Ahmet Barutçu, programı tam olarak tetkik edebilmeleri için birkaç günlük süre istedi. Bu yaklaşım, iktidar tarafından da uygun görüldü ve Demokrat Parti İzmir Milletvekili Dr. Ekrem H. Üstündağ, Manisa Milletvekili Samet Ağaoğlu, İstanbul Milletvekili Dr. Mükerrrem Sarol, Konya Milletvekili U. Nazif Yiğiter'in verdikleri:

1. Hükümet programının milletvekillerini matbu olarak henüz verilebildiği,

³⁵ DPMGMZ, C. 1, 2. Oturum, , 28. 05. 1950, s.152-153.

³⁶ DPMGMZ, C. 1, 2. Oturum, 28. 05. 1950, , s.185-187.

³⁷ DPMGMZ, C. 1, 2. Oturum, 28. 05. 1950, s.107.

³⁸ DPMGMZ, C. 1, 2. Oturum, 28. 05. 1950, s.59-61.

³⁹ DPMGMZ, C. 1, 1. Oturum, 28. 05. 1950, s.33.

⁴⁰ DPMGMZ, C. 1, 2. Oturum, 28. 05. 1950, s.78-82.

⁴¹ DPMGMZ, C. 1, 3. Oturum, 29. 05. 1950, s.214.

⁴² DPMGMZ, C. 1, 2. Oturum, 28. 05. 1950, s. 59.

⁴³ DPMGMZ, C. 1, 3. Oturum, s.213, 29. 05. 1950, s.213.

⁴⁴ DPMGMZ, C. 1, 3. Oturum, 29. 05. 1950, s.234-235; Hüseyin Şeyhanlıoğlu, *Türk Siyasal Sağının Kurumlaşması ve Demokrat Parti*, Kadim Yayınları, Ankara 2011 s.197.

I. MENDERES HÜKÜMETİNİN PROGRAMINA PARTİ İÇİNDEN TEPKİLER

2. Muhalefetin program üzerinde etraflı değerlendirme yapabilmesi adına görüşmelerin (31 Mayıs 1950) Çarşamba gününe ertelenmesi taleplerini içeren önerenin kabul edilmesiyle, muhalefete hükümet programını değerlendirmesi için gerekli süre verilmiş oldu.⁴⁵

Hükümet programının Meclis'te okunmasından 2 gün sonra, Faik Ahmet Barutçu TBMM'de partisinin programa yönelik eleştirilerini dile getirdi. Sözlerinin başında, programda yer alan Türkiye'de milli iradenin serbest seçimler sonunda ilk defa millet mukadderatına hâkim olduğu vurgusunu eleştirdi. Bunun “*hukuki prensipleri bakımından yanlış telakkilere*” yol açacağını belirtti. Millet iradesinin Meclis'e yansımalarının “*23 Nisan 1920'den beri değişmeyen bir gaye*” olduğunu, her dönem seçilen TBMM'nin bu gayeye daha çok yaklaştığını ve 14 Mayıs 1950 Genel Seçimleriyle belirlenen 9. Dönem Meclisi'nin de bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini ifade etti. 14 Mayıs tarihinde yeni devir açıldığı söylemlerine karşı “*Türkiye'de yeni devir Cumhuriyet ile açılmıştır*” sözleriyle tepki gösterdi. Hükümet programlarının genellikle gerçekleştirilecek icraatlara ayrıldığını ancak Menderes Hükümet programının yarısından fazlasının önceki iktidarı eleştirmeye ayrıldığını belirterek eleştirdi. Programın kendilerine güven vermediğini ifade etti.⁴⁶ Para politikasından hiç söz edilmemesi, devri sabık söylemine karşı kanunsuzluk ve suiistimallerden somut olarak hiç söz edilmemesi ve son iki yıldır CHP bütçelerinde yer alan “*Doğu kalkınması mevzuuna*” hiç değinilmemesi, Barutçu'nun eleştirdiği diğer kritik noktalar.⁴⁷

9. TBMM'ye partisinin tek milletvekili olarak giren Millet Partisi Genel Başkanı Osman Bölükbaşı da, yaptığı konuşmada programı, hastası için kesin teşhis koyamayan doktorun geçici reçetesine benzetti. Devri sabık konusu başta olmak üzere, programa bazı eleştiriler getirdi.⁴⁸

Programa yönelik en büyük eleştiriler, beklenmeyen bir yerden, parti içinden, Demokrat Partili milletvekillerinden geldi. İktidar partisi milletvekilleri, parti içi demokrasinin başarılı örneklerini sundular ve kendi hükümetlerini, programda yer alan hemen hemen her konuda kıyasıya eleştirdiler. Cumhuriyet Gazetesinin haberine göre, sadece programın 2 Haziran tarihli görüşmelerinde 30'dan fazla milletvekili söz aldı.⁴⁹ Kişi hak ve özgürlükleri, basın özgürlüğü, Atatürk İnkılapları, Tek Parti dönemine yaklaşım, tarım, Doğu kalkınması, eğitim başlıkları, milletvekillerinin eleştirilerini yoğunlaştığı noktalar. Zonguldak milletvekili A. Rahman Boyacıgiller'in aşağıda yer verilen sözleri, ilerde parti içinde yaşanacaklarında habercisiydi:

“*Hükümet karşısında ayrıca Demokrat Parti Milletvekilleri vardır, muhalefeti, yalnız muhalif parti mensupları yapmayacaktır, murakabeyi yalnız muhalif parti mensupları yapmayacaklardır; onların karşısında ayrıca Demokrat Parti Milletvekilleri*” ve vatandaşların olduğunu belirtmiştir.⁵⁰ Balıkesir milletvekili Muharrem Tuncay ise meseleyi hükümeti devirmeye götürecek kadar sertti: “*Doğru yolda*” gittiği sürece iktidarı destekleyeceklerini ancak “*hakikat yolundan ayrıldığı*” zaman ise devireceklerini ve hükümetin bunu aklından hiç çıkarmaması gerektiğini vurguladı.⁵¹

Menderes Hükümet Programı'na yönelik en sistematik ve kapsamlı eleştiriler, İstanbul Milletvekili Halide Edip Adıvar'dan geldi. Programda basın hürriyeti konusunda iktidarın baskısına kapı aralayan bazı ifadeler, Adıvar tarafından kişi hak ve özgürlükleriyle ilişkilendirilerek ve “vicdan borcu” şeklinde addedilerek eleştiri bombardımanına tutuldu. Programda aşırı akımlarla mücadelede basına karşı zor kullanılabileceğine dair imalara karşı çıkan Adıvar, bu yaklaşımın kişi hak ve özgürlükleri açısından “tehlike” işareti olarak görmekteydi. “*Yalnız dahi olsa kanaat halinde*” farklı ideolojilere mensup kişilere “*zorla ve cebirle*” müdahale edilmesini yine zararlı bir düşüncenin farklı bir isim altında uygulaması olarak görmekteydi. Sözlerinin devamında ise liberal-demokrasiyle yakınlığını da işaret eden şu ifadelerle düşüncelerini tam olarak ortaya koymaktadır: “*Bilhassa bugün halkın verdiği reyler ne irticaa, ne ağız kalabalığına ne de müfrit ideoloji esnaflığına iltifat göstermedi. Mürteci, ırkçı, komünist... Bunların birini ötekine tercih edemezsiniz.*”⁵²

Halide Edip Adıvar'ın yukarıdaki yaklaşımının liberal demokrasi ve hukuk devleti ilkelerine uygun olduğunu belirtmek gerekir. Bilindiği üzere, Tek Parti döneminin iki umacısı irtica ve komünizmdi. Bu iki akımla da kolluk kuvvetlerinin ve yargının da müdahil olduğu sert mücadele yürütülmüştü. Menderes hükümeti programında ise komünizm fikir ve kanaat olarak değil, “yıkıcı cereyanların aletleri” ve bu düşüncenin mensupları ise “ajan” şeklinde tanımlanmaktaydı. Bu yaklaşıma uygun şekilde sol düşünce, kökü kazınması gereken bir ideolojiydi. “İrtica” ise Menderes tarafından programda “İrticai tahrike asla müsaade etmemekle beraber din ve vicdan

⁴⁵ TBMMTD, Dönem 9, C. 1, 29.05.1950, s.32; “Muhalefet Müzakerelerin Yarın Yapılmasını İstedi, Kabul Edildi”, *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1950, s.1; “Programın Tenkidi Çarşamba Günü”, *Milliyet*, 30 Mayıs 1950, s.1.5.

⁴⁶ “Hükümet Dün İlk Tenkitlere Uğradı” *Milliyet*, 1 Haziran 1950, s.1.5; “Hükümetin Programı Etrafında Münakaşalar”, *Akşam*, 1 Haziran 1950, s.1.

⁴⁷ TBMMTD, Dönem 9, C. 1, s. 48-54, 31.05.1950, s.48-54.

⁴⁸ TBMMTD, Dönem 9, C. 1, 31.05.1950, s.54.

⁴⁹ “Hükümet Programı Bugünde Mecliste Görüşülecek”, *Cumhuriyet*, 2 Haziran 1950, s.1.

⁵⁰ TBMMTD, Dönem 9, C. 1, 31. 05 1950, s.86.

⁵¹ TBMTD, Dönem 9, C. 1, 02.06.1950, s.108.

⁵² TBMMTD, Dönem 9, C. 1, 02. 06. 1950, s.99.

hürriyetlerinin icaplarına riayet edeceğiz” ifadeleriyle yer almaktaydı. Birkaç cümle sonra da “gerek din dersleri meselesinde gerekse din adamlarını yetiştirecek yüksek müesseselerin faaliyete geçmesi hususunda icap eden tedbirleri süratle ittihaz etmek” kararlılığı yer almaktaydı.⁵³ Yani Menderes’in “irticaya” yaklaşımı, dönemin resmi ideolojisinin bakışından farklılık arz etmekteydi. İrtica, sol ideolojide olduğu kökü kazınması gereken bir düşünceden ziyade kontrol altında tutulması gereken bir ideolojeydi. İki tehdide karşı geliştirilen tepki arasındaki ton farkı oldukça açıktır. Aşırı sol, varoluşsal bir tehdit olarak kodlanırken, diğerine belli koşullar içinde yaşam alanı tanınmaktadır. Zaten Menderes’in sonraki uygulamalarında, yakından göreceğimiz üzere, Başbakan İslami gruplarla daha yakın ilişkiler geliştirecektir. Hükümet programının aksine Halide Edip’in yaklaşımı daha tutarlı ve demokratik görünmektedir. İfade özgürlüğüne sonuna kadar kapıları açarken, ideolojiler arasında ayrımı reddetmekte; yanlış olsa da düşünsel kanaatini açıklayana kişiye karşı cebir ve şiddete başvurulmasına karşı çıkmaktadır. Halide Edip’in bu yaklaşımı, liberal-demokrasiyi derinlemesine kavradığını işaret eder.

Hükümetin programında yer alan ekonomi politikaları da tartışılan konu başlıklarındandı. Adana Milletvekili Sinan Tekelioğlu, devlet işletmelerinin özel teşebbüse devri, vergi düzenlemeleri ve tasarruf tedbirleri konularında hangi bilimsel ve teknik kaynaklardan yararlanılacağını programda belirtilmediğini ifade etti. Tekelioğlu, ülkenin ekonomik planlamasını yapacak “Ekonomi Genel Meclisi” kurulmasını da önerdi. Böylece, ekonomi politikaları hükümet değişikliklerinden çok etkilenmeyecekti. Ayrıca, Doğu kalkınmasına programda yer verilmemesi de Tekelioğlu’nun eleştirileri arasındaydı.⁵⁴

Ekonomi politikaları konusunda hükümet programına eleştiriler yönelten milletvekillerinden Suat Hayri Ürgüplü, “*Vergi ve gümrük sistemlerimizle ziraatı kuvvetlendirmenin çarelerini arayacağız hükmünü müphem*” bulmakta ve hükümet başkanı tarafından açıklanmasını istemekteydi. Tarım Bakanlığı’nın başlıca görevinin artık büyük çiftliklerden, kırk bin köydeki çiftçilere dönmek olduğunu; nüfusun %83’ünün topraktan geçinmeye çalıştığı ve bunun, üç milyon kasabalının davasından üstün tutulması gerektiği de Ürgüplü tarafından yapılan uyarılardı.⁵⁵ Ürgüplü’nün, toplumun ezici çoğunluğunu oluşturan alt gelir grubunda yer alan köylünün çıkarlarını önceleyen yaklaşımı dikkate değerdir. Bu konuşma gelir dağılımını eleştiren sınıfsal bir yaklaşımı da çağrıştıran TBMM’de yapılmış nadir konuşmalardan biridir.

Hükümet programında tek parti dönemi uygulamalarına fazla yer verilmesi ve devri sabık söylemi de Demokrat Parti milletvekilleri tarafından farklı açılardan değerlendirilerek eleştirildi. Bu başlık, Demokrat Partililer için hassas bir konuydu. Zira muhalefet yıllarında, Cumhuriyet Halk Partisi teşkilatları ve hükümetin devlet aygıtını bir sopa gibi kullanmasından çok çekmişlerdi. Milli Mücadele Kahramanı, Demokrat Parti Milletvekili Ali Fuat Cebesoy, hükümetin devri sabık yaratılmayacağı fikrine katıldığını, fakat buradan suçluların affedileceği anlamının çıkarılmaması gerektiğini ifade etti.⁵⁶ Hamdi Başar ise hükümetin programda önceki iktidardan devraldığı mali tabloyu yeterince yansıtamadığını ve programın “çok müsamahalı” bir dille yazıldığı görüşündeydi. Başar’a göre, “*Dünyada ne kadar prensip ve doktrin varsa hepsinden işine geldiği şekilde istifade eden ve bunlar da yetmiyorsa «biz bize benzeriz» vecizesiyle aklına geleni tereddütsüz yapıveren ve her yaptığını her zaman bozmaya amade olan bir Devlet tipinin*” sadece Türkiye’de var olduğunu belirtti. Başar’a göre böyle bir iktidarın daha sert şekilde eleştirilmesi gerekirdi.⁵⁷

Demokrat Parti listelerinden bağımsız milletvekili seçilen Kemal Türkoğlu da Başar’dan farklı görüşteydi, “*Hükümet programının baş tarafında çizilen acıklı tabloyu*” gereksiz bulmakta ve hükümetin böyle bir ülke yönetimini devralacağını başından beri bildiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla bunun gelecekte hükümetin başarısız uygulamalarının mazereti olarak sunulacağı endişelerine yol açtığını ifade etti.⁵⁸ Yine Hamdi Başar, “Müdahaleci kapitalist, bürokrat ve inhisarcı Devletçiliğin tasfiyesine karar” veren hükümete, “*Devlet dairelerinde, Devlet teşekküllerinde, belediye ve hususi idarelerde*” haksız ve liyakatsiz olarak yer bulmuş kişilerin tasfiye edilip edilmeyeceğini ve bunlara yönelik nasıl bir program uygulanacağı sorularını soruyordu.⁵⁹

TBMM’de program üzerine yapılan tartışmalar da gündem olan konulardan biri de Atatürk İnkılapları konusunda programda “halk tarafından benimsenen” inkılaplar ayrımına gidilmesidir. Bu konuda da hükümet programına çeşitli eleştiriler geldi. Firuzan Tekil, programın başında eleştirilerin Atatürk dönemine ve inkılaplarına kadar götürülmesine karşı çıkmaktaydı. Tekil, Cumhuriyet Halk Partisi’nin bu dönemde de zaman zaman tekelci bir yaklaşımla hareket ettiğini kabul etmekle beraber “*Atatürk İnkılaplarının hiçbir partinin değil bütün Türk milletinin inkılapları*” olduğunu vurguladı. Zaten Demokrat Partinin de “*Atatürk’ün kaybolma*

⁵³ TBMMTD, Dönem 9, C. 1, s. 30-31, 29.05.1950, s.30-31.

⁵⁴ TBMMTD, Dönem 9, C. 1, 31. 05.1950, s.72.

⁵⁵ TBMMTD, Dönem 9, C. 1, 02.06.1950, s.126.

⁵⁶ TBMMTD, Dönem 9, C. 1, 02.06.1950, s.116.

⁵⁷ TBMMTD, Dönem 9, C. 1, 31. 05. 1950, s.74.

⁵⁸ TBMMTD, Dönem 9, C. 1, 31. 05. 1950, s.71.

⁵⁹ TBMMTD, Dönem 9, C. 1, 31. 05. 1950, s.74.

I. MENDERES HÜKÜMETİNİN PROGRAMINA PARTİ İÇİNDEN TEPKİLER

tehlikesiyle karşı karşıya bulunan izinin kaybolmaması için ve Atatürk inkılâplarını tahakkuk ettirmek için kurulmuş bir parti” olduğunu ifade etti.⁶⁰

CHP milletvekilleri, hükümet programı üzerine tartışmalarda son sözün kendilerine verilmemesini “ekseriyet tahakkümü” olarak yorumladı ve meclisi terk etti.⁶¹ Hükümet programı, TBMM’de yapılan oylamada 282 oyla kabul edildi.⁶² Demokrat Partinin toplam 416 milletvekili olduğu düşünüldüğünde hükümet programına verilen desteğin beklenen düzeyde olmadığı açıktır.

SONUÇ

Menderes Hükümeti’nin programı, cumhuriyet döneminde çoğulcu-demokratik seçimlerle iktidara gelen ilk kabinenin programı olması dolayısıyla tarihsel bir öneme sahiptir. Tek parti döneminin sınırlı eleştiriye tabi tutulan hükümet programlarıyla karşılaştırıldığında, I. Menderes Hükümet Programı, ilk defa olmak üzere kendi milletvekilleri tarafından yoğun eleştirilere tabii tutulan bir metin olması hasebiyle de dikkate değerdir. Muhalefet partilerinin sınırlı eleştirilerine karşın, en kapsamlı eleştiriler parti içi muhalefetten gelmiştir. Bu eleştirilere, Demokrat Parti’nin tam bir hepsini yakala (catch all) partisi yönelimine sahip olması; ideolojisinin demokrasi olarak kavramsallaştırılması; program ve tüzüğünün çoğulcu-katılımcı bir anlayışla hazırlanması siyasi-hukuki meşruiyet sağlamıştır.

Program, merkez-sağ bir iktidarın programının izlerini taşır. Liberal ve muhafazakâr öğelerin harmanlandığı bir içeriğe sahiptir. Siyasal haklar-özgürlükler ve ekonomi konusunda oldukça liberal vurgulara sahip program, eğitim ve sol akımlar konusunda oldukça muhafazakâr bir yönelimi benimsemiştir.

Çoğunluğu taşra teşkilatlarının ocak ve bucaklardan başlayarak bir tür ön seçimle belirlediği milletvekilleri, partinin milletvekili olmaktan çok yerelin temsilcileri olarak davranmışlar ve hükümet programını en ince ayrıntısına kadar eleştirmişlerdir. Meclis Grubu’nda yapılan eleştiriler, siyasal iklimin sağladığı motivasyonla daha sert, açık ve ideolojik vurguların öne çıktığı bir anlatıda olmuştur. TBMM’deki hükümet programına yönelik eleştirilerin sertlik tonu ise zaman zaman yükselse de, muhalefet partilerinin de bulunduğu bir kurulda belli bir parti aidiyeti yaklaşımıyla daha ölçülü olarak şekillenmiştir.

Program görüşmelerinde parti içi muhalefetin henüz organize harekete edebilecek bir yapılanmasının olmadığı görülmektedir. Eleştiriler daha çok bireysel düzeydedir ve organize bir klik veya kanat oluşumunu çağrıştıracak yapıda değildir. Bunda, program görüşmelerinin ilk defa milletvekillerinin bir araya geldiği toplantılar olmasının rolü büyüktür. Başka bir ifadeyle, parti içi muhalefete eğilimli milletvekilleri birbirlerini tanımamaktadır ve örgütlenecek zamanı bulamamışlardır. Ancak yine de, aynı zamanda bir ideolojiler koalisyonu olan program tartışmalarında Demokrat Partide düşünsel ayrılıkların izlerini görmek mümkündür. Irkçılık tartışmalarında partinin milliyetçi kanadı, din konusunda ise muhafazakâr-İslamcı kanadı ön plana çıkmaya başlamıştır.

Hükümet programından ve Menderes’in eleştirilere verdiği cevaplar düşünüldüğünde, ideolojiler arasında açık bir ayrım hatta bir hiyerarşide tespit edilebilmektedir. Programda komünizm, düşünsel bir dünya görüşü olarak değil, “yıkıcı cereyanların aletleri” mensupları ise “ajan” olarak görülmekteydi. “İrtica” ile din ve vicdan özgürlüğü arasında kesin bir ayrım yapılarak bir “tahrik” olarak görülen irticaya müsaade edilmeyeceği, ancak “din ve vicdan hürriyetlerinin icaplarına riayet” edileceği vurgulanmaktaydı. Irkçılık ise aşırı milliyetçilik olarak dahi kabul edilmemekte, ayrımcı bir akım olarak görülmektedir. Ancak yine de, komünizm gibi kökünden kazınıp atılması da gerekmemektedir.

Hükümet Programına Meclis Grubunda 245, TBMM’de ise 282 milletvekilinin kabul oyu vermesi, kabineye yönelik parti içi muhalefetin boyutunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Demokrat Parti milletvekillerinin yaklaşık 3’te biri oylamaya katılmamış ve kabineye evet oyu vermemiştir. Bu da parti içinde ileride meydana gelecek yoğun tartışmaların ve partiden kopmaların habercisi olarak değerlendirilebilir.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

After 27 years of single-party rule by the Republican People's Party, Turkey experienced a change of government with the elections of May 14, 1950, held within the framework of democratic principles. The Democrat Party came to power. One of the founders of the party and an influential actor in the opposition years, Istanbul

⁶⁰ TBMMTD, Dönem 9, C. 1, 31.5.1950, s.90.

⁶¹ “Meclisteki Son Hadise Etrafında Yorumlar”, *Cumhuriyet*, 4 Haziran 1950, s.1; “C. H.P. Meclise tahakküm mü etmek arzusundadır”, *Zafer*, 4 Haziran 1950, s.1.

⁶² “Hükümet dün itimat reyini aldı”, *Zafer*, 3 Haziran 1950, s.1; “Hükümete 282 Oyla İtimat Beyan Edildi”, *Akşam*, 3 Haziran 1950, s.1.

Deputy Adnan Menderes was tasked by President Celal Bayar with forming the government. Prime Minister Menderes, who formed the government, took over the country's administration at the end of May after a vote of confidence in the Turkish Grand National Assembly. The First Menderes Government is the 19th government of the Republic of Türkiye, which remained in office for approximately ten months. The Menderes Cabinet was the first in Türkiye to come to power through pluralist-democratic elections. This situation makes the government's program worth examining not only in a political context but also in an academic context. In addition to the limited criticism of the program by the opposition parties, the Republican People's Party and the Nation Party, the primary opposition came from within the Democrat Party itself, characterized by a distinctly heterodox structure, both ideopolitical and socio-economic. Deputies of the Democratic Party harshly criticized the government program in detail in the party group as well as in the Grand National Assembly of Türkiye. The debates on the government's program took place within a democratic framework and in a pluralistic environment. These criticisms gained political legitimacy owing to the Democratic Party's catch-all orientation, the conceptualization of its ideology as democracy, and the formulation of its program and statute with a pluralistic and participatory approach. Deputies of the Democratic Party demonstrated successful examples of intra-party democracy and fiercely criticized their government on nearly every issue addressed in the program. The program of the First Menderes Government reflected the characteristics of a center-right government. It has content that blends liberal and conservative elements. The program adopted a markedly liberal stance on political rights and economic issues while adopting a distinctly conservative stance on education and leftist movements.

Methodology

In an attempt to demonstrate the nature and political performance of the intra-party opposition against the Menderes Government's program, the document analysis method, which is frequently used in qualitative research, was used. Document analysis was considered to be the most appropriate method for the nature of the study, with the opportunities it provides for multiple event-phenomenon examination and source diversity. In addition, document analysis was preferred in the study as a method that includes block quotes, and sometimes provides the opportunity to convey the thoughts of the political actors of the subject to the reader in a first-hand manner. It primarily used primary sources on the subject: the Democratic Party Assembly Group Negotiation Minutes and the Turkish Grand National Assembly Minutes Journal, along with periodicals. Modern literature directly related to the subject was used to limited extent, as it was insufficient. The sources were examined, MPs' criticisms were classified under specific headings, and the findings were identified. Finally, the findings were analysed and interpreted, and conclusions were drawn.

Results and Conclusion

During the program debates, it is observed that the opposition within the party had not reached a level to take organized action in a political context. The criticisms remained mostly individual and did not indicate the formation of a clique or faction. However, it is still possible to trace indications of ideological divisions within the Democratic Party, which was also a coalition of ideologies, through its program. The nationalist wing of the party came to the fore in the debates on racism. Claiming that the one-party government's unjust treatment of them during the Turkism-Turanism case in World War II, nationalist deputies opposed the inclusion of racism among the harmful ideologies in the program and at least demanded that its boundaries be drawn. Concerning this issue, vivid debates took place between Prime Minister Menderes and Maksudi Arsal, a leading figure of the nationalist wing. The nationalist wing was not successful in its demands and had to be content with Menderes' emphasis that "racism" was not as dangerous as the far left. In the debates regarding the program, the conservative-Islamist wing came to the fore on the issue of religion. During the one-party period, the issue of religion was predominantly restricted to the framework of "reactionism"; however, it was discussed in the parliamentary group, facilitated by the political climate. It can be said that Menderes adopted a softer approach towards the conservative deputies, who seemed to constitute the strongest faction within the Democrat Party. Menderes, while dismissing the demands of the nationalist wing through political discourse, emphasized that its demands regarding religion would be perceived as directives by the government. Conservative-leaning deputies constituted the largest group within the party. The rural areas, serving as its primary source of votes, had a traditional lifestyle. Therefore, Menderes' approach appears compatible with political rationality. Indeed, Menderes governments pursued policies aligned with the conservative masses throughout their time in power. One of the major controversies regarding the government program was the dispute over "devr-i sabık". During the CHP government, state officials who used all kinds of oppression and violence were still in office. However, in the government program, it was stated that unlawful actions would not be taken against the officials of the former regime. Therefore, in the Democrat Party Parliamentary Group, various criticisms were directed at the government, demanding the replacement and punishment of the officials who oppressed and tortured the public. Menderes addressed these criticisms by emphasizing the law and clearly stated that the new laws could not be applied retroactively. In terms of foreign policy, the emphasis on commitment to NATO and the Western alliance signaled the pro-Western policies that would be implemented during the Democrat Party period. Other issues in the program that were critically

I. MENDERES HÜKÜMETİNİN PROGRAMINA PARTİ İÇİNDEN TEPKİLER

approached by deputies were the improvement of the peasantry's situation, a balanced budget, the strengthening of the private sector, and the unity of the judiciary. Approximately one-third of the Democrat Party deputies in the party group and in the Grand National Assembly did not take part in the voting on the government program. This situation can be interpreted as a sign of significant opposition within the party and future disputes and defections.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabıtları (DPMGMZ)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD)

Siyasal Parti Yayınları

Demokrat Parti Tüzük ve Programı Doğuş Matbaası, Ankara 1949.

Gazete Haberleri

“Bakanlar Kurulu”, *Akşam*, 28 Mayıs 1950.

“Başbakan Muhaliflerin tenkidine cevap verdi”, *Zafer*, 3 Haziran 1950.

“C. H.P. Meclise tahakküm mü etmek arzusundadır”, *Zafer*, 4 Haziran 1950.

“Hükümet Dün İlk Tenkitlere Uğradı” *Milliyet*, 1 Haziran 1950.

“Hükümet dün itimat reyini aldı”, *Zafer*, 3 Haziran 1950.

“Hükümet Programı Bugünde Mecliste Görüşülecek”, *Cumhuriyet*, 2 Haziran 1950.

“Hükümete 282 Oyla İtimat Beyan Edildi”, *Akşam*, 3 Haziran 1950.

“Hükümet Programını Bugün B.M. Meclisine Takdim Ediyor”, *Yeni İstanbul*, 29 Mayıs 1950.

“Hükümetin Programı Etrafında Münakaşalar”, *Akşam*, 1 Haziran 1950.

“Meclisteki Son Hadise Etrafında Yorumlar”, *Cumhuriyet*, 4 Haziran 1950.

“Menderes Kabinenin Programını Dün Okudu”, *Milliyet*, 30 Mayıs 1950.

“Muhalefet Müzakerelerin Yarın Yapılmasını İstedi, Kabul Edildi”, *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1950.

“Programın Tenkidi Çarşamba Günü”, *Milliyet*, 30 Mayıs 1950.

Kitap ve Makaleler

AYDEMİR, Ş. Süreyya, *Menderesin Dramı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2014.

BAYAR, Celal, *Başvekilim Menderes*, der. İsmet Bozdağ, Tercüman Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları, İstanbul 1986.

BORA, Tanıl, *Cereyanlar (Türkiye’de Siyasi İdeolojiler)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

HEPER, Metin, *Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, Doğan Kitap, İstanbul 2011.

KİŞİ, Erden, 1963 Yerel Seçimleri, ed. Fatih Güler, *Türkiye’de Yerel Seçimler*, Nobel Yayınları, Ankara 2023.

NUTKU, Emrullah, *Demokrat Parti Neden Çöktü ve Politika ’da Yitirdiğim Yıllar 1946-1948*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1979.

ORAN, Baskın, “İç ve Dış Politika İlişkisi Açısından İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’de Siyasal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.XXIV, S. 3, Ankara 1969, s.227-275.

ÖZDOĞAN, G. Göksu, *Turan’dan “Bozkurt’a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

ŞEYHANLIOĞLU, Hüseyin, *Türk Siyasal Sağanın Kurumlaşması ve Demokrat Parti*, Kadim Yayınları, Ankara 2011.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

I. MENDERES HÜKÜMETİNİN PROGRAMINA PARTİ İÇİNDEN TEPKİLER